

**ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՑ ԱՌԱՋ ԵՎ 1922 Թ. ՈՒՆԵԶՐԿՈՒՄԸ**

Ասահիտ Խ. Աստոյան

Մատենադարանի Արխիվի և արխիվագիտության բաժնի գիտաշխատող, Հայաստան

Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայության տնտեսական գործունեության մասին ուսումնասիրությունները հարուստ նյութ են տրամադրում ազգային ինքնաճանաչողության համար, քանզի վեր են հանում հայ նկարագրի շատ կարևոր հատկանիշներ: Զնյոտնիահայությունն իր աշխատասիրության, ստեղծագործ մտքի, մեծ կարողությունների և ձեռներեցության շնորհիվ կարողանում է ազդեցիկ դիրք գրավել քաղաքի տնտեսական կյանքում: Հայ ժողովրդի բարեգործ ոգու փայլուն դրսևորումն է եղել Զնյոտնիայում ազգօգուտ գործունեություն ծավալած մեծաթիվ բարեգործական հաստատությունների գոյությունը: Զնյոտնիահայության քաղաքակրթական բարձր մակարդակի մասին են վկայում քաղաքի մեծաթիվ տպարանները, վարժարանները, ընթերցասրահները և մշակութային այլ հաստատություններ, որոնք Զնյոտնիան դարձնում են արևմտահայ մշակույթի և կրթության կարևորագույն կենտրոն: Այս ամենի շարժիչ ուժը թե՛ զնյոտնիահայության տնտեսական բարգավաճ վիճակն էր և թե՛ քաղաքակրթության և առաջընթացի նկատմամբ հայ ժողովրդի բնական ձգտումը:

Բանալի բառեր՝ բռնագրավում, ունեցվածքի կողոպուտ, տնտեսության թուրքացում, նյութական կորուստներ, քենայականներ, հրդեհ, հրկիզումներ, Զնյոտնիայի աղետ, քրիստոնեական քաղաքակրթություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 28.11.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 18.05.2023:
The article was submitted on 28.11.2022 and accepted for publication on 18.05.2023.
Статья поступила 28.11.2022 и была принята к публикации 18.05.2023.

Ինչպես հղել՝ Ասահիտ Խ. Աստոյան, «Զնյոտնիայի հայության տնտեսական վիճակն Առաջին աշխարհամարտից առաջ և 1922 թ. ունեզրկումը», *Յեղիասպանագիտական հանդես* 11, no. 2 (2023), 70-89:

How to cite: Anahit Kh. Astoyan, “The Economic Situation of the Armenians of Smyrna before the First World War and Deprivation of Property in 1922,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 2 (2023): 70-89.

Как ссылаться: Анаит Х. Астоян, “Экономическое состояние армян Смирны перед Первой мировой войной и их экспроприация в 1922 году,” *Цехаспанагитакан андес* 11, no. 2 (2023): 70-89.

Երիտթուրքերի քաղաքական գծի հետևորդներ քեմալականները կատարելագործում են հայերի և հույների ցեղասպանություններն իրագործելու համար հաջորդաբար կիրառվող մեթոդները՝ տեղահանությունները, կոտորածները, ունեցվածքի կողոպուտը և ցեղասպանության եզրափակիչ տարր համարվող՝ քրիստոնյաների բնակավայրերի հրկիզումները:

Զմյուռնիայի աղետի պատմության մեջ ցնցող ազդեցություն են գործում ոչ միայն հայերի և հույների՝ հայրյուրամյակների և տասնամյակների ընթացքում մեծ տընությամբ ստեղծած ահռելի նյութական կորուստների, այլև հայկական ու հունական քաղաքակրթությունների անգնահատելի արժեքների ոչնչացման մասին փաստերը:

Էզգեյան ծովի ափին գտնվող Զմյուռնիան (Իզմիր) Փոքր Ասիայի ամենահին քաղաքներից է, Կ.Պոլսից հետո Օսմանյան կայսրության տնտեսական ամենամեծ ու ամենակարևոր կենտրոնը և երկրի առևտրական գլխավոր նավահանգիստը¹: Այն Այդըն նահանգի կուսակալանիստ քաղաքն է եղել: Հայերն այստեղ են գաղթել 1380 և 1610 թթ. և մի քանի անգամ՝ 19-րդ դարի ընթացքում: 1918 թ. տվյալներով՝ Զմյուռնիայի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմել է 350 000, որից 18 000-ը հայեր են եղել²: Այդըն նահանգն ունեցել է բարեխառն կլիմա, բարեբեր և լավ մշակված հողեր: Այստեղ ստանում էին բամբակ, ձիթապտուղ, նարինջ, կիտրոն, խաղող, թուզ, հացահատիկ, աֆիոն ևն: Մահանգը հարուստ է եղել անտառներով ու հանքերով, արտադրել է գորգեր, մետաքսյա և բամբակյա կտորեղեն, հագուստ, գինի, ձեթ, կաշի ևն³: Տեղի հայերը զբաղվել են առևտրով, արհեստներով և արդյունաբերությամբ, սակայն նրանց նախընտրած ասպարեզը առևտուրն է եղել: Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի հայկական առևտրական տներն անմրցելի են համարվել: 19-րդ դարակեսից շատ հայ առևտրականներ, հաստատվելով եվրոպական քաղաքներում, մասնավորապես՝ Լոնդոնում, Մանչեստրում, Ամստերդամում, Փարիզում, Վիեննայում, իրենց գրասենյակներն են բացում և մասնաճյուղեր հիմնում, Օսմանյան կայսրության շուկան նեղ համարելով՝ դիրքեր են գրավում միջազգային առևտրական շուկայում⁴: Պաքրճյան եղբայրները միջազգային համբավ վայելող գմյուռնիացի վաճառականներից էին: Նրանց առևտրական տունը մասնաճյուղեր է ունեցել Ավստրալիայում, Պերուում, Արգենտինայում, Ուրուգվայում, Մարրոկոյում, Եգիպտոսում, Անգլիայում, Բալկանյան երկրներում և այլուր⁵:

Մախապատերազմական շրջանում Զմյուռնիայի տնտեսության մեջ հայերը և

1 «Իզմիր», *Աշխատանք* լրագիր (Իզմիր), 13/26 հուլիսի 1913, 7:

2 Պետրոս Սիմոնեան, *Յուշամատենան: Հայկական Զմյուռնիան* (Փարիզ, Արաքս, 1936), 7, 9:

3 Հ. Ս. Խանճեան, *Պատկերագրող նոր աշխարհագրություն, Բ մաս, Աշխարհագրություն Օսմանեան կայսրութեան* (Կ.Պոլիս, Նշան-Պապիկեան, 1902), 52-53:

4 Լեոն Զորմիսեան, *Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան*, հ. Ա (Պէյրուօ, Կ. Տոնիկեան եւ որդիք, 1972), 187-188:

5 Գ. Օ. Գալուստեան, «Զմյուռնիա եւ Զմիւռնիոյ Հայ գաղութը», *Յունահայ տարեգիրք* 1928, Բ տարի (Աթէնք, Նոր օր, 1928), 285:

հույները տիրական դիրք են գրավել: Այդ մասին է վկայում թուրք պատմաբան Նեդիմ Քարայելին: Ըստ նրա հայտնած տեղեկության՝ 1915 թ. Օսմանյան կայսրության տնտեսության ոլորտում անցկացված վիճակագրությունը պարզել է, որ Կ.Պոլսի, Էգեյան, Սևծովյան և Միջերկրական տարածաշրջաններում գործարարների և արհեստավորների 95-96 տոկոսը հայեր և հույներ էին⁶:

Զմյուռնիայի և շրջակա բնակավայրերում ապրող հայերի տնտեսական վիճակի մասին պատկերացում է տալիս Կ.Պոլսում հրատարակված «Ժողովուրդ» օրաթերթի 1919 թ. մի հրապարակում, ըստ որի՝ այս տարածաշրջանի հայերին են պատկանել 12 պանդոկ, 14 իջևանատուն, 2 փոքր իջևանատուն, 321 խանութ, 912 խանութ-կրպակ, 66 սրճարան, 8 ռեստորան, 25 գինետուն, 1 խաղատուն, 22 կապելանոց, 9 ամբար, 32 պահեստ, 22 գրասենյակ, 12 քարվանսարա, 3 բաղնիք, 710 արտավայր, 35 բանջարանոց, հարդի 8 մթերանոց, 4 դեղատուն, անասնակերի 9 պահեստ, 130 ախոռ, 2 ջրաղաց, օճառի 4 ֆաբրիկա, երկաթագործական 1 գործարան, 1 մանարան, հրուշակեղենի 1 գործարան, մակարոնի 2 գործարան, ալյուրի 2 ֆաբրիկա, 62 փուռ, 4 կաշեգործարան, 50 սենյակից բաղկացած իջևանատներ (եկվորների համար նախատեսված), 1 հիվանդանոց, 161 ամառանոց, 4 825 բնակարան⁷:

Պետք է նշել, որ վերոհիշյալ ցուցակն ամբողջական չէ: Ահա այն համալրող տեղեկությունները, որոնք վերցված են Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ մամուլում տեղ գտած գովազդներից, հրապարակումներից, թուրքական և այլ աղբյուրներից: Սպարտալյան ընտանիքին են պատկանել գորգի երկու գործարան⁸: Զմյուռնիայում հաստատված Միլկիճյան, Իսպենճյան և Քեհեայան ընտանիքներին պատկանող արևելյան գորգերի ֆաբրիկաներն ու մթերանոցները մասնաճյուղեր են ունեցել Սալոնիկում, Կեսարիայում, Սեբաստիայում և Կ.Պոլսում⁹: Ճանիկ Էլմայանին է պատկանել թզի մշակման մեծ գործարանը¹⁰: Թզի մշակման գործարանատեր էր նաև Արամ Համբարձումյանը¹¹, որին, ի դեպ, «թզի արքա» են կոչել¹²: Դավիթ Ռեիզյանին է պատկանել օդու¹³, իսկ Հակոբ Պոսթանճյանին՝ «Էքլեր» կոչված հովանոցի մեծ գործարանը¹⁴: Նրա տնօրինությամբ է աշխատել Հերեքեի պետական գործարանի՝

6 Նեդիմ Քարայել, «Թուրք ժամանակակից կապիտալի աղբյուրը հայկական և հունական գույքն է», <https://akunq.net/am/?p=42354>, դիտվել է՝ 25.07.2022:

7 «Շահեկան վիճակագրություն մը Իզմիրի նահանգի Հայերու սեփական կալուածները», *Ժողովուրդ օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 11 սեպտեմբերի 1919, 37:

8 Խաչատուր Դադայան, «Զմյուռնիայի վախճանը», <http://www.irates.am/hy/1438070607>, դիտվել է՝ 08.10.2022:

9 Թեոդիկ, *Ամլնուն տարեցույցը*, 1914, տարեգիրք (Կ.Պոլիս, Մ. Յովակիմեան, 1914), 420:

10 Osman Köker, *100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler* (Istanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2005), 121.

11 *Bir zamanlar İzmir*, editör Osman Köker (Istanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2009), 26.

12 Ս. Մ. Շոցիկեան, *Արևելահայ աշխարհ* (Նյու Եորք, Ա. Յ. Լէյլեկեան, 1947), 209:

13 «Ամսրցելին, օդու մեծ գործարան», *Արևելեան մամուլ* օրաթերթ (Իզմիր), 20 դեկտեմբերի 1921, 2736:

14 «Հովանոցի մեծ գործարան Էքլեր», *Արշալոյս* օրաթերթ (Իզմիր), 16/29 օգոստոսի, 1908, 144:

Զմյուռնիայի մասնաճյուղը¹⁵: Այստեղ գործել է հայապատկան ծխախոտի գործարան¹⁶: Օհան Բագլավաճյանը, Գասպարյան եղբայրները և Մուրատյան-Գրմաճյան ընկերությունը զբաղվել են շղարշի և այլ նուրբ կերպասների վրա տպածոների արտադրությամբ¹⁷: Քաղաքում գործում էին «Թաթիկյան», «Մամուրյան», «Քեշիշյան», «Թելլալյան», «Շաքարյան» տպարանները¹⁸ և «Զարթոնք»¹⁹, «Արշալույս»²⁰, «Արարատ»²¹, «Մամուրյան»²², Գ. Ճարտարապետյանի²³ և Թոքաճյանի²⁴ գրատները:

Զմյուռնիայի Ազգային առաջնորդարանը հարուստ է եղել ազգապատկան շահութաբեր կալվածքներով: Դրանցից 25 տները, 9 խանութները, 5 մթերանոցները, 2 սրճարանները և 1 կառանատեղին զմյուռնիահայ բարերարների նվերն են եղել ազգին²⁵: 1919 թ. դրությամբ Զմյուռնիայի ազգապատկան հաստատությունների արժեքը կազմել է 250 000, իսկ շահութաբեր կալվածքներինը՝ 250 000 օսմանյան ոսկեդրամ²⁶: Հայերն անհամեմատ ավելի հարուստ են եղել, քան քաղաքում բնակվող մյուս ազգերի ներկայացուցիչները: Քաղաքի ամենաշքեղ շենքերը գտնվում էին առափնյակում՝ Ֆրանկների փողոցում: Այստեղ կառուցված ամենաշքեղ մարմարաշեն շենքը պատկանում էր Սպարտալյաններին²⁷:

Զմյուռնիայի հայերի տնտեսապես բարգավաճ վիճակը նրանց բարեկեցիկ կյանք է ապահովել, հնարավորություն տվել հիմնելու մեծ թվով կրթական, մշակութային և մարմնամարզական հաստատություններ, նպաստել գործող եկեղեցիների պայծառակերպությանը: Այս հաստատություններին անդրադարձները վկայությունն են ոչ միայն նրանց նյութական մեծ կարողությունների, այլև քաղաքակրթական բարձր մակարդակի:

Զմյուռնիայում գործել են Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Սբ Ստեփանոս,

15 «Կայսերգործարան Հերեթի մասնաճիւղ Զմիւռնիայ: Յակոբ Պօսթանճեան», *Արշալույս*, 2/15 օգոստոսի, 1908, 140:

16 Խաչատուր Դադայան, *Հայոց տնտեսական ջեղասպանություն: Հայերի տնտեսական գործունեությունը ներկայիս Թուրքիայի տարածքում մինչև 1915 թ.* (Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2016), 163:

17 «Իզմիրի կարեւորագոյն ճարտարարուեստը», *Բիւրակն* շաբաթաթերթ (Կ.Պոլիս), 3 մարտի 1907, 19/20, 465:

18 Պատասխանք Պատրիարքարանի հարցարանին, Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի ֆոնդ, թղթ. 8, վավ. 21/3:

19 «Զարթօնք հայկական գրատան կաղանդի նուէրները», *Արեւելեան մամուլ*, 26 դեկտեմբերի 1920, 2436:

20 «Կարեւոր», *Աշխատանք*, 30 նոյեմբեր/13 դեկտեմբերի 1913, 46:

21 «Արարատ գրատուն», *Արեւելեան մամուլ*, 9 փետրվարի 1922, 2772:

22 «Մամուրեան գրատուն», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ (Իզմիր), 11 հոկտեմբերի 1908, 42, 1008:

23 «Գ. Ճարտարապետեան գրատուն», *Արեւելեան մամուլ*, 5 դեկտեմբերի 1920, 2418:

24 «Գրասէր Հայերուն», *Աշխատանք*, 11/24 Յունուարի 1914, 52:

25 Միմոնեան, *Յուշամատեն: Հայկական Զմիւռնիան*, 38-39:

26 Պատասխանք Պատրիարքարանի հարցարանին:

27 Խաչատուր Դադայան, *Հայոց առևտրատնտեսական գործունեությունը ներկայիս Թուրքիայի տարածքում XV դ. – 1915 թ.* (Երևան, Գասպրինտ, 2012), 63:

Սբ Լուսավորիչ, Սբ Հարություն եկեղեցիները²⁸, իսկ քաղաքի արվարձաններում՝ Գարաթաշի Սբ Կարապետ, Կյոզ Թեփեի Սբ Հոգեգալուստ, Գորտեյիոյի Սբ Աստվածածին եկեղեցիները²⁹: Քաղաքի կաթոլիկ հայերը եկեղեցի են ունեցել, իսկ ավետարանականները՝ աղոթատեղի³⁰:

Զմյուռնիայի Սբ Ստեփանոսն իր վեհաշուք տեսքով, ճարտարապետական փայլուն մտահղացմամբ քաղաքի ամենագեղեցիկ եկեղեցին էր: Եվրոպացի զբոսաշրջիկները պարտադիր այցելում էին Սբ Ստեփանոս. այն ունեցել է յոթ դուռ, որոնցից գլխավորը զարդարված է եղել Անգլիայից բերված Սբ Պողոս և Սբ Պետրոս առաքյալների արձաններով: Եկեղեցու կառուցման համար հսկա գումարներ են ծախսվել: Միայն ներքին հարդարման համար օգտագործվել է «մարմարյա» կոչված հատուկ ծեփ, որի արժեքը կազմել է 6 000, իսկ եկեղեցու խաչկալները՝ գնահատվել 7 000 օսմանյան ոսկեդրամ: Դրանց վարպետը Անգլիայի թագաժառանգ Էդուարդի (հետագայում՝ Էդուարդ 7-րդ) շինարարական կառույցներում պաշտոնավարող Սեփոնիկ Պեգիրճյանն է եղել: Եկեղեցու ավանդատանը պահվում էին արծաթյա խաչեր, ճաճանչներ, 24 զույգ ոսկեզօծ սկիհներ, ոսկյա մեծ խաչ, բուրվառ, Կենաց փայտի ոսկեծույլ մասնատուփը, մարգարտաշատ թագեր, վակասներ, ոսկեթել ասեղնագործությամբ թանկարժեք հողաթափեր, շուրջատներ, անգին գորգեր, արծաթյա աղամանդակուռ մեծարժեք քահանայական սաղավարտներ և արժեքավոր ծխական այլ առարկաներ: Սբ Ստեփանոսում պահվող եկեղեցական թանկարժեք առարկաներից է եղել 250 տարի առաջ Ամստերդամի հայ ոսկերիչների՝ եկեղեցուն նվիրած 36 մոմակալներով արծաթյա 6 աշտանակները և 6 ջահերը, որոնց վրա նրբակերտ զարդեր էին պատկերված: Տաճարը զարդարել է աստվածաշնչյան Դատաստանի տեսարանը պատկերող 17-րդ դարի հայ նկարչի յուղաներկ մեծ կտավը³¹: Զմյուռնիայի մյուս հայկական եկեղեցիները նույնպես հարուստ են եղել ծխական թանկարժեք առարկաներով, տերունական տարբեր պատկերներով, ձեռագրերով և սրբերի մատուցներով:

Զմյուռնիան եղել է գրչության կենտրոն: Քաղաքում և շրջակայքում գրչագրվել և պահպանվել են 110 ձեռագրեր³²: Սբ Ստեփանոս եկեղեցու բակում է գտնվել Զմյուռնիայի հայերի գերեզմանատունը, որտեղ ամենահինը 1555 և 1567 թթ. տապանաքարերն են եղել: Մարմարակերտ արձաններ, քանդակներ, խաչքարեր, տապանաքարեր, մահարձաններ, զմյուռնիահայության պատմության մասին կարևոր քարակերտ արձանագրություններ են եղել: Այստեղ կանգնեցված է եղել Անիի

28 Ա. Խ. Մաֆրաստյան, «Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքության կողմից Թուրքիայի Արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակները և թաքրիքները», *Էջմիածին ամսագիր* (Էջմիածին), 1966, է, 58:

29 Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօտին աղէտայի 1915 տարիին*, խմբ.՝ Արայ Գալպանեան (Նի Շորթ, St. Vartan Press, 1985), 337:

30 Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, 211:

31 Գալուստեան, *Զմյուռնիա եւ Զմյուռնիոյ հայ գաղութը*, 317, 319-321:

32 Անահիտ Ասատրյան, «Հայկական Զմյուռնիա. ձեռագրական ժառանգությունը», *Բանբեր Մատենադարանի, տարեգիրք* 22 (2015), 517-536:

ավերակներից 1853 թ. բերված հրաշակերտ մի խաչքար³³: Սբ Ստեփանոս եկեղեցու պարտեզի գերեզմանատնից բացի՝ հայերն ունեցել են նոր գերեզմանատուն, որտեղ եղել են թանկարժեք շիրմաքարեր, բարձրարվեստ մարմարյա մահարձաններ³⁴: Գերեզմանատան կարգուկանոնը պահպանելու համար գործել է հատուկ հանձնաժողով³⁵:

Կ.Պոլսի Ազգային կեդրոնական վարչության Ոսումնական խորհրդի 1901 թ. հրատարակած վիճակացույցի համաձայն՝ Չմյուռնիայում գործել են ազգային 10 և Մխիթարյան միաբանության 2 կրթական հաստատություններ³⁶: Հետագայում հայ մեծահարուստների և բարեգործական ընկերությունների սախաձեռնությամբ և նրանց նյութական միջոցներով բացվել են կրթական նոր հաստատություններ՝ Չաքրյան, Պաքրճյան և Աշխատասիրաց ընկերության մանկապարտեզներ³⁷, «Արդի դպրոց» հայ աղջկանց գիշերօթիկ և ցերեկային վարժարան³⁸, Պոյաճյան վարժարանը, որն իր աշակերտներին տարբեր լեզուներ և առևտրական գիտելիքներ է ուսուցանել³⁹, Լեզվագիտական վարժարանը, որտեղ ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, իտալերեն, հունարեն են դասավանդել լեզվակիրները⁴⁰: Երիտասարդաց քրիստոնեական ընկերակցության միջոցներով գործել են երեկոյան և կիրակնօրյա վարժարանները⁴¹: Քաղաքում հաստատված են եղել Հոգատար որբախնամ ընկերության⁴², Ազգային աղջկանց⁴³ և Ազգային կեդրոնական⁴⁴ որբանոցները: Չմյուռնիայի վարժարաններն ունեցել են հարուստ գրադարաններ և ուսումնական գույք: Մեսրոպյան վարժարանի թանգարանում պահվել են տարբեր քանդակներ, գեղանկարներ, բնագիտական հավաքածուներ, հայերեն և օտար լեզուներով 2 000 հազվագյուտ գրքեր, հնագույն դրամներ, հնագիտական իրեր և թանգարանային այլ առարկաներ⁴⁵:

Չմյուռնիահայությունն առանձնակի հոգատարությամբ է վերաբերվել կրթական

33 Հ. Յակոբ վ. Քոսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, հատոր Ա., Զմիռնիա եւ Հայք (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1899), 58-78:

34 Սիմոնեան, *Յուշամատենան: Հայկական Զմիռնիան*, 22:

35 «Պաշտօնական ազդ գերեզմանատան հոգաբարձութեան», *Արեւելեան մամուլ*, 20 դեկտեմբերի 1921, 2736:

36 «Վիճակացոյց Ազգային վարժարանաց Թ-ուրքիոյ», տետր Ա (Կ.Պոլիս, Յ. Մատթէոսեան, 1901), 6-րդ աղյուսակ:

37 Սուրեն Պարթեւեան, «Զմիռնիահայ կրթական հարկեր, Պաքրճեան Ազգ. մանկապատեզը», *Զմիռնիահայ տարեցոյցը* տարեգիրք, Ա տարի (Իզմիր, 1920), 72-73:

38 «Արդի դպրոց» Հայ վարժարան աղջկանց գիշերօթիկ եւ ցերեկային», *Աշխատանք*, 13/26 սեպտեմբերի 1914, 87:

39 «Պոյաճեան վարժարան», *Աշխատանք*, 12/25 հունիսի 1914, 78:

40 «Լեզուագիտական վարժարան», *Դաշինք* օրաթերթ (Իզմիր), 8/21 հոկտեմբերի 1913, 1276:

41 «Գիշերային վարժարան Երիտաս. Քրիստ. ընկերակցութեան», *Դաշինք*, 6/19 հոկտեմբերի 1913, 1275:

42 «Ազգային անցուդարձ», *Արեւելեան մամուլ*, 26 հուլիսի 1920, 2287:

43 «Ազգային որբանոց», *Արեւելեան մամուլ*, 30 դեկտեմբերի 1920, 2439:

44 «Նուիրտությունը Ազգ. Կեդր. որբանոցի», *Արեւելեան մամուլ*, 30 ապրիլի 1921, 2538:

45 Քոսեան, *Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս*, 130-134:

հաստատություններին՝ մեծ գումարներ տրամադրելով կրթական մակարդակի բարձրացման գործին: Պետրոս Պագրճյանը նոր մանկապարտեզի շինարարության համար տրամադրել է 1 000 օսմանյան ոսկեդրամ⁴⁶, իսկ Նազարեթ Պագրճյանի՝ ազգին նվիրած 6 շահութաբեր կավածքներն ազգային գանձանակին տարեկան 140 օսմանյան ոսկեդրամ հասույթ են ապահովել: Ըստ կտակի՝ այդ գումարները պետք է ուղղվեին կրթական նպատակներին⁴⁷: 1909 թ. օգոստոսին Զմյուռնիայի Քաղաքական ժողովի և Ոսումնական խորհրդի համատեղ ժողովում որոշում է կայացվում ամեն տարի լավագույն սանուհուն ուղարկել եվրոպական համալսարաններից մեկում մանկավարժություն ուսանելու⁴⁸: Քաղաքի ոսումնական հաստատությունների տիկնանց խնամակալությունները ջանում էին իրենց նպաստը բերել նոր սերնդի կրթական մակարդակի բարձրացման գործին⁴⁹: Վարժարանների բարենորոգիչ հանձնաժողովները զբաղվում էին կրթական հաստատությունների բարեկարգման աշխատանքներով⁵⁰:

Սբ Լուսավորչյան հիվանդանոցը Զմյուռնիայի հայության բարեգործ ոգու մարմնացումն էր⁵¹: 1879 թ. Հակոբ և Հովհաննես Սպարտալյանների նյութական միջոցներով կառուցվում է մեծ պարտեզով շրջապատված Սբ Լուսավորչյան հիվանդանոցի քարաշեն, եռահարկ, 40 լուսավոր սենյակներ ունեցող շենքը: Կառուցվում են նաև հարակից շինություններ՝ սեղանատան, վիրաբուժարանի, բաղնիքի, մառանի, խոհանոցի, տեսչարանի, հոգեբուժարանի ու անկելանոցի առանձին շենքերը և սպասավորների համար հատուկ սենյակներ: Հիվանդանոցի մուտքի մոտ կանգնեցված են եղել ազգային բարերարներ Հակոբ և Հովհաննես Սպարտալյանների արձանները⁵²: Հիվանդանոցը գտնվել է զմյուռնիահայության հոգածության ներքո: Քաղաքի հայկական թերթերը մշտապես տեղեկացրել են Սբ Լուսավորչյան հիվանդանոցին բարեպաշտ ժողովրդի նվիրատվությունների մասին:

19-րդ դարակեսից Զմյուռնիայում գործել են բարեսիրական և կրթամշակութային բազմաթիվ ընկերություններ և միություններ, որոնք հավաքական ուժերով նպաստել են ազգային տարբեր նպատակների իրագործմանը. հիմնել են կրթական հաստատություններ, լսարաններ, ընթերցասրահներ, հոգացել տարբեր ծախսեր, խնամել աղքատներին, որբերին և կարոտյալներին: 1908 թվականից հետո այդ ընկերությունների թիվը զգալիորեն ավելանում է (Ռրբախնամ տիկնանց հանձնախումբը, «Արտավազդ» թատերական, «Վարագ» երաժշտական, Ազգանվեր հայուհյաց,

46 Միմոնեան, *Յուշամատենան: Հայկական Զմիւռնիան*, 21-22:

47 «Եօթնեկի լուրեր», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ (Իզմիր), 24 փետրվարի 1909, 9, 216:

48 «Եօթնեկի լուրեր», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ (Իզմիր), 11 օգոստոսի 1909, 33, 792:

49 «Ազգային անցուդարձ», *Դաշինք*, 3/21 հունվարի 1914, 1363: Տե՛ս նաև «Ազգային անցուդարձ», *Դաշինք*, 11-29 հունվարի 1914, 1370:

50 «Ազգային անցուդարձ», *Դաշինք*, 10-28 հունվարի 1914, 1369:

51 Ա. Տիվրիկեան, «Տեղեկագիր յանձնաժողովոյ», *Արեւելեան մամուլ* կիսամսեայ հանդէս (Իզմիր), 15 ապրիլ 1902, 8, 379:

52 Միմոնեան, *Յուշամատենան: Հայկական Զմիւռնիան*, 20-21:

Դպրոցասիրաց ընկերությունները⁵³: Արևմտահայ ամենախոշոր բարեգործական հաստատությունները՝ Հայոց միացյալ ընկերությունը⁵⁴ և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը⁵⁵ մասնաճյուղ են հիմնում Զմյուռնիայում: Քաղաքում գործել են «Վասպուրական», «Վարդանյան», «Սահակյան» մարմնամարզական և Օսմանյան հայ որսորդաց ակումբները⁵⁶: «Հայ կարմիր խաչ»-ն ունեցել է երկու մասնաճյուղ⁵⁷: Քաղաքի ազգային կյանքին գործուն մասնակցություն են բերում Կրթասիրաց⁵⁸, Հռիփսիմյան ընկերասիրական⁵⁹, Մեսրոպյան ընկերասիրաց⁶⁰, Ուսումնասիրաց⁶¹ ընկերությունները, Երիտասարդաց քրիստոնեական ընկերակցությունը⁶², Հայ սպայից միությունը⁶³ և Հայկական միությունը⁶⁴: Արհեստակից անդամների շահերի պաշտպանության նպատակով ստեղծվում են Պաշտոնեից⁶⁵, Կոշկակար գործավորների⁶⁶ և Հայ արհեստավորների⁶⁷ ընկերությունները: Քաղաքի «Զարթոնք» լսարանական ընկերության⁶⁸, «Կիլիկիա»⁶⁹ «Հայ ժողովրդի տան»⁷⁰, Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության⁷¹, Օսմանյան հայ որսորդաց⁷², Մեսրոպյան վարժարանին կից

53 Այս Գրիգորյան, Վաչիկ Բրուտյան, *Զմյուռնահայ կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր (19-րդ դարի սկզբից մինչև 1922 թ.)* (Երևան, Իրավունք, 2007), 44-53:

54 Ս. Ամատեան, «Միացեալ ընկերութիւնը Իզմիրի մէջ», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ (Իզմիր), 16 սեպտեմբերի 1908, 38, 895:

55 «Լրաքաղ», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ, 9 սեպտեմբերի 1909, 37, 887-888:

56 Հայկ Դեմոյան, *Հայկական սպորտը և մարմնակրթությունը Օսմանյան կայսրությունում* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2009), 55:

57 «Հ. Կ. Խաչ», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 1 դեկտեմբերի 1920, 2414:

58 «Ազգային անցուղարձ», *Դաշինք*, 6/19 փետրվարի 1914, 1377:

59 «Նուագահանդես եւ ցերեկոյ», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 31 դեկտեմբերի, 1920, 2440:

60 «Մեսր. ընկերասիրացի հանդէսը», *Աշխատանք*, 8/21 փետրվարի 1914, 56:

61 «Եօթնեկի լուրեր», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ, 6 հունվարի 1909, 2, 47:

62 «Ե. Բ. Ընկերակցութիւն», *Դաշինք*, 11/24 հունվարի 1914, 1355:

63 «Նուիրտութիւնը Ազգ. Կեդր. որբանոցի», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 30 ապրիլի 1921, 2538:

64 Սուրէն Պարթեւեան, «Զմիւռնիահայ դիմաստուները Արամ Թահտաճեան», *Զմիւռնիահայ տարեցոյցը*, Ա տարի, տարեգիրք (Իզմիր, Մամուրեան, 1920), 103:

65 Գրիգորյան, Բրուտյան, *Զմյուռնահայ կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր*, 44-53:

66 «Տեղական լուրեր», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 8 սեպտեմբերի 1921, 2648:

67 «Հրաւեր Հայ արհեստատրներուն», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 10 դեկտեմբերի 1920, 2422:

68 «Զարթոնք լւ. միութեան դասախօսութեան մէջ», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 20 դեկտեմբերի 1921, 2736:

69 «Դասախօսութիւն Կիլիկ. ակումբի մէջ», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 11 օգոստոսի 1921, 2624:

70 «Յայտարարութիւն», *Աշխատանք*, 22 հունիսի /5 հուլիսի, 1913, 1:

71 «Հայ Սահմ.-Ռամկավար կուսակցութեան ակումբ», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ, 13 հունվարի 1909, 3, 72:

72 «Ազդ», *Աշխատանք*, 6/19 սեպտեմբերի 1914, 86:

գործող Մեսրոպյան ընկերասիրաց, Մեսրոպյան մարմնամարզական⁷³ ակումբներում պարբերաբար տեղի էին ունենում տարբեր թեմաներով բանախոսություններ:

Եղեռնը վերապրած հայ տարագիրները 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո վերադառնում են իրենց բնակավայրերը: Զմյուռնիայում հիմնված Տարագրելոց հանձնաժողովի նպատակն է եղել լուծել տարագրյալների բազմաթիվ խնդիրները⁷⁴: Աղքատախնամ ընկերությունը մեծ ջանքեր է գործադրել գավառներից Զմյուռնիա հասած գաղթականության բազում կարիքները հոգալու համար: Զմյուռնիայի աղետից առաջ գաղթականության հաշվին քաղաքի հայ բնակչության թիվը հասել էր 30 000-ի⁷⁵: 1918 թվականից հետո Զմյուռնիայում գործում են Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը և Հայ բոյ-սկաուտների միությունը, որոնք 1922 թ. միավորվում են⁷⁶: Հայ սկաուտները 1921⁷⁷ և 1922⁷⁸ թթ. Զմյուռնիայում օլիմպիական խաղեր են կազմակերպում: Կ.Պոլսում տեղի ունեցած հայկական օլիմպիական խաղերին մասնակցել են նաև զմյուռնիահայ մարզիկներ⁷⁹:

1861 թ. հիմնվում է Զմյուռնիայի Վասպուրական միության «Վասպուրական» թատրոնը, որ ներկայանալի թատերասրահ և բեմական հարմարություններ է ունեցել: Ներկայացումներով հանդես են եկել Կ.Պոլսի հայկական և արտասահմանից ժամանած տարբեր թատերախմբեր և երաժշտախմբեր⁸⁰: «Աստղ» կինոթատրոնի դահլիճում պարբերաբար ներկայացումներ են տեղի ունեցել⁸¹: Հայ ակումբն ունեցել է նվագախումբ⁸² և թատերախումբ⁸³, Քնար երաժշտասիրաց ընկերությունը՝ փողային նվագախումբ⁸⁴, Վարդանյան ուսումնասիրաց միությունը՝ երաժշտախումբ⁸⁵ և թատերախումբ⁸⁶, Հռիփսիմյան վարժարանը՝ 100 հոգուց բաղկացած երգչախումբ և թատերախումբ⁸⁷:

73 «Իզմիրի Հայոց երախտագիտական աննման ցոյցը ի պատիւ Սահմանադրութեան», *Արեւելեան մամուլ* շաբաթաթերթ, 29 հուլիսի 1908, 31, 735:

74 «Ազդ», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 2 դեկտեմբերի 1920, 2415:

75 «Աղքատախնամին», *Արշալոյս* շաբաթաթերթ (Իզմիր), 5/18 հունուարի 1911, 624:

76 «Իզմիրի Հայ Պոյ-Սկաուտներու միացումը Հ. Մ. Ը. Մ. հետ», *Հայ սկաուտ* կիսամսեայ հանդէս (Կ.Պոլիս), 1 փետրվարի 1922, 13, 206:

77 «Սկաուտիզմը Իզմիրի մէջ: Հայ սկաուտական Ա. ողիմպիականը», *Պատրաստ* կիսամսեայ հանդէս, (Իզմիր), 13 նոյեմբերի, 1921, 2:

78 «Իզմիրի Ողիմպիականները (1922 շրջան)», *Պատրաստ*, 20 օգոստոսի, 1922, 22:

79 «Կ.Պոլսոյ Ընդ. Ողիմպիականին Իզմիրի ներկայացուցիչը», *Պատրաստ*, 23 հուլիսի, 1922, 20:

80 Յ. Ճ. Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, հ.Գ (Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1987), 387-388:

81 «Սինեմա «Աստղ»», *Աշխատանք*, 21 դեկտեմբերի /3 հունվարի 1914, 49:

82 «Նուագահանդէս-պարահանդէս», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 5 փետրվարի 1922, 2775:

83 «Թատերական շքեղ ներկայացում», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 5 փետրվարի 1921, 2538:

84 «Սինեմա «Աստղ» (Գետեզերք)», *Աշխատանք*, 14/27 դեկտեմբերի 1913, 48:

85 «Գարաթաշի դաշտահանդէսը», *Աշխատանք*, 4/17 սեպտեմբերի 1913, 22:

86 «Ազգային», *Աշխատանք*, 14/27 դեկտեմբերի 1914, 48:

87 «Ազգային անցուդարձ», *Դաշինք*, 15/28 փետրվարի 1914, 1384:

1880 թ. հայտնի մանկավարժ Հ. Աբազյանի ստեղծած գրադարանն ունեցել է 15 000 գիրք և թերթերի մեծ հավաքածու⁸⁸: «Հայ ժողովրդի տուն»⁸⁹, Հայ ուսանողական⁹⁰ և Հայ ընթերցասիրաց⁹¹ միությունների և ՀՅԴ կուսակցության⁹² ընթերցասրահները հարուստ են եղել բազմալեզու գրքերով: Զմյուռնիայի ազգային առաջնորդարանում գործել են ազգային վարչական մարմիններ՝ գավառական, երեսփոխանական, քաղաքական, կրոնական ժողովներ, տնտեսական, ուսումնական, դատաստանական, թաղական խորհուրդներ⁹³: Այս վարչական մարմինները, ինչպես նաև քաղաքում գործող միություններն ու ընկերություններն ունեցել են իրենց դրամազույլը, շենքերը, գույքը, շահութաբեր կալվածքները: Այսպես, օրինակ, «Հայ ժողովրդի տուն»-ն ունեցել է իր սեփական շենքն ու կարասիները⁹⁴: Հոգատար որբախնամ ընկերությունն իր նյութական միջոցներով որբանոց է պահել⁹⁵, իսկ Երիտասարդաց օրիորդաց քրիստոնեական միությունը՝ կարի արհեստանոց⁹⁶: Վերը հիշատակված հաստատությունների ողջ ունեցվածքը 1922 թ. դառնում է թուրքերի ավարը:

Թուրքական իշխանություններին անհանգստացնում էր հայերի տնտեսական հզորացումը: Նրանց նյութապես և տնտեսապես թուլացնելու թուրքական իշխանությունների միջոցներից մեկը տնտեսական բոյկոտն է լինում, իսկ մյուսը՝ հրդեհները, որոնք համակարգված կերպով են տեղի ունենում⁹⁷: 1914 թ. առաջին ամիսներին երկրով մեկ քրիստոնյաների դեմ տնտեսական բոյկոտ է սկսվում⁹⁸: Մարտ ամսին Այդընի նահանգի հայ և հույն առևտրականների և երկրագործների դեմ բոյկոտն էլ ավելի է սաստկանում⁹⁹: Այն ծանր հետևանքներ է ունենում քրիստոնյա տնտեսավարողների համար և դառնում բախումների, ձեռքակալությունների և սպանությունների պատճառ¹⁰⁰, որոնք նահանգի փոխկառավարիչն էր գլխավորում: Նա տեղի պաշտոնյաների հետ գաղտնի հանձնաժողով է կազմում, որն ավելի քան

88 Զաքարիա Միրզանօղլու, «Գյավուր Զմյուռնիայի հայերը», <https://akunq.net/am/?p=26948>, դիտվել է՝ 12.09.2022:

89 «Ընթերցարան», *Աշխատանք*, 8/21 փետրվարի 1914, 60:

90 «Ազգային», *Աշխատանք*, 1/14 փետրվարի 1914, 55:

91 «Ազգային», *Աշխատանք*, 4/17 հունվարի 1914, 51:

92 «Հ. Յ. Դաշնակցության խմբատեղոյն բացման առթիւ Թ. Պոյաճեանի արտասանած ճառը, *Արեւելեան մամուլ շաբաթաթերթ*, 4 նոյեմբերի 1908, 45, 1072:

93 Նույն տեղում, 791:

94 «Ազգային», *Աշխատանք*, 5/23 սեպտեմբերի 1914, 84:

95 «Ազգային», *Աշխատանք*, 2/19 մայիսի 1914, 66:

96 «Ազդ», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 1 ապրիլի 1920, 2207:

97 Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբրիկեան), *Եղեռնասպանում Փոքրոն Հայոց եւ Նորին Մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, Հայրենիք, 1924), 23:

98 «Առևտրական պայքարը Հայերու դեմ», *Ազատամարտ* օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 16 փետրվարի / 1 մարտի 1914, 1440:

99 Թ-դթակից, «Թ-դթակցութիւններ», *Աշխատանք*, 7/22 մարտի 1914, 58:

100 «Տեղական լուրեր», *Դաշինք*, 10/25 փետրվարի 1914, 1391:

70 վարձկաններով համակարգում է բոլկոտը¹⁰¹: Թե՛ մայրաքաղաքի, թե՛ Չմյուռնիայի և թե՛ գավառական թուրքական թերթերը միաբերան պնդում էին, որ տեղի ունեցողը բնավ քրիստոնյաների դեմ տնտեսական բոլկոտ չէ, այլ մահմեդականների տնտեսական զարգացման համար ձեռք առնված միջոց¹⁰²: Այս միջոցառումները 1910 թ. կեսերից Փոքր Ասիայում երիտթուրքական իշխանությունների սկսած թուրքացման քաղաքականության դրսևորումներից են¹⁰³: Մահմեդական առևտրականներին աջակցելու, երկրի հարստությունը և առևտուրը թուրքերի ձեռքը կենտրոնացնելու երիտթուրքական իշխանությունների այս միջոցառումներն արդյունք չէին կարող տալ, քանի որ քրիստոնյա և մահմեդական առևտրականներին, արհեստավորներին ու արդյունաբերողներին հսկա անդունդ էր բաժանում: Գրիգոր Զոհրապը 1913 թ. կարծիք է հայտնում, որ թուրքական կառավարության ոչ մի աջակցություն չի կարող մահմեդականների համար կյանքի մակարդակի բարձրացում ապահովել, որին քրիստոնյաներն անդուլ աշխատանքի շնորհիվ էին հասել, ուստի քրիստոնյա տարրի տնտեսական գործունեությունը կասեցնելու համար թուրքական իշխանությունները զանգվածային կոտորածների կոչիմեն և/կամ ունեցվածքը բռնագավթելու համար կստիպեն լքել երկիրը¹⁰⁴:

Առաջին աշխարհամարտը երկրի տնտեսությունը թուրքացնելու, Փոքր Ասիան ոչ մահմեդական տարրից, հատկապես արևելյան նահանգներում մեծամասնություն կազմող հայերից ձերբազատվելու հնարավորություն է տալիս¹⁰⁵:

1915 թ. Չմյուռնիայի հայերը գերծ են մնում զանգվածային տեղահանությունից և կոտորածներից, քանի որ հույների հետ մեծ կաշառքներ էին տալիս նահանգի կառավարիչ Ռահմի բեյին¹⁰⁶: Չմյուռնիայի Ազգային առաջնորդարանը, 1919 թ. Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքության հարցարանին ի պատասխան, տեղեկացնում է, որ 1915-1916 թթ. մասնակի տեղահանություններ են տեղի ունեցել Չմյուռնիայում և Այդընի նահանգի մյուս հայաբնակ վայրերում՝ Գըրքադաճում, Էռդեմիշում, Դենիզլիում, Պերգամայի շրջանում, իսկ Գուշ-Ատայի հայ բնակչությունն ամբողջովին տեղահանվել է: Տեղահանվածների մեծ մասն արքորվել էր Դեր Զոր, իսկ «լքյալ» գույքը՝ վաճառվել և տրվել մահմեդականներին: Պատերազմի շրջանում կառավարությունը բռնագրավում է Չմյուռնիայի Շահին խանի ախոռը, Սբ Լուսավորչյան հիվանդանոցը և Կրթասիրաց ընկերության մանկապարտեզը: Վերջին երկուսը զինադադարից հետո վերադարձվում են Չմյուռնիահայությանը, սակայն ավերակ վիճակում: Թուրքերը

101 Մեղրունի, «Չազրելի ոճիր մը ես (Արդինք ապուշ պոյթթի)», *Աշխատանք*, 2/19 մայիսի 1914, 66:

102 Աւօ, «Պօթթթը», *Դաշինք*, 14 մարտի 1914, 1395:

103 Նևգաթ Օզյուն, «Թուրք ազգայնականության «արյունոտ» տնտեսական քաղաքականությունը» (Նևգաթ Օսարանի “Emval-i metruke olayi, Osmanli’da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi” գրքի գրախոսականը), <http://akunq.net/am/?p=3874>, դիտվել է՝ 06.08.2022:

104 Գրիգոր Զոհրապ, *Հայկական հարցը փաստաթղթերու լղյախն տակ*, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, (Երեւան, Գրականության և արվեստի թանգարան, 2002), 531-532:

105 Արմէն Քիրքճեան, «Թուրքերուն՝ Թուրքիան թրքացնելու քաղաքականութիւնը», <https://akunq.net/am/?p=15644>, դիտվել է՝ 25.06.2022:

106 Արշակ Ալպոյաճեան, *Յուշամասուն Կուտինսահայերու* (Պէյրոս, Տօսիկեան, 1961), 228:

Գուշ-Ատայի Սբ Աստվածածին եկեղեցին կողոպտելուց հետո այրում են. միայն շենքի արժեքը կազմում էր 5 000 օսմանյան ոսկեդրամ: Զինվորական իշխանությունները Մանիսայի Լուսավորչյան-Գայանյան վարժարանը և Մենեշմեի Սբ Սարգիս եկեղեցին որպես զորանոց ծառայեցնելուց հետո այրում են¹⁰⁷:

Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարած ազգայնական շարժման տարիներին շարունակվում է վերապրած հայության դեմ երիտթուրքերի վարած բռնի տեղահանության, կոտորածի և կողոպուտի քաղաքականությունը¹⁰⁸: Ինչպես 1915 թ., այնպես էլ քեմալական շարժման տարիներին վերապրած 20-50 տարեկան հայ տղամարդիկ բռնությամբ գորակոչվում էին բանակ և բանվորական վաշտերում տաժանակիր աշխատանքներ կատարելուց հետո սպանվում: 20 տարեկանից ցածր և 50-ից բարձր տարիքի տղամարդիկ բռնի տեղահանվում են¹⁰⁹: Քեմալականները, հետևելով երիտթուրքերի գործելակերպին, քրիստոնյաներին տեղահանելուց և կոտորելուց հետո հրկիզում էին նրանց բնակավայրերը¹¹⁰: Ըստ թուրք հեղինակներ Թայան Էսինի և Չելիհա Էթոզհի՝ հրդեհները հայերին և հույներին երկրից վտարելու, նրանց վերադարձը խոչընդոտելու, կողոպուտի հետքերը վերացնելու ծրագրի մի մասն են կազմել և եղել են Հայոց ցեղասպանությունն ամբողջացնող տարր¹¹¹: Եվրոպական թերթերը մշտապես տեղեկացնում էին Փոքր Ասիայում քեմալականների կատարած եղեռնագործությունների մասին: «Daily Telegraph» պարբերականը, հենվելով ամերիկացի միսիոներների և չեզոք, անկողմնակալ անձանց վկայությունների վրա, հայտնում է, որ քեմալականների կատարած եղեռնագործությունները գերազանցում են 1915 թ. կոտորածները: Դրանք տեղի էին ունենում համակարգված կերպով, իսկ տարագրությունները շարունակվում և ընդարձակվում էին քեմալականների ենթակայության տակ գտնվող ողջ տարածքում: Իսկ այդ ամենի նպատակը երկրի քրիստոնյա ազգերի բնաջնջումն էր¹¹²:

1922 թ. ամռանը քեմալականներն ավարտին են հասցնում 1915 թ. տեղահանություններից և կոտորածներից գերծ մնացած, տնտեսական կարևորություն ունեցող Քյութահիայի գավառի հայաթափման գործը և յուրացնում տարածաշրջանի տնտեսությունն իրենց ձեռքում պահող հայերի ողջ ունեցվածքը¹¹³:

Զմյուռնիան և Կ.Պոլիսը 1915 թ. արհավիրքներից զերծ էին մնացել: Թեև քե-

107 Պատասխանք Պատրիարքարանի հարցարանին:

108 Անահիտ Աստոյան, *Դարի կողոպուտը. հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ.* (Երևան, Մատենադարան, 2013), 114:

109 Արշակ Ալպոյաճեան, «Հայ ազգը 1921ին», *Վերջին լուր* օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 17 հունուար 1922, 2077:

110 «Երկու հայ գյուղեր հրկիզուած», *Երկիր* օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 7 հոկտեմբերի 1920, 321: Տե՛ս նաև «Զենկիլեր հրկիզուած», *Հայաստանի կոչնակ* շաբաթաթերթ (Նիո Եորք), 21 մայիսի 1921, 21:

111 Ֆերդա Բալանջար, ««Հրդեհը» որպես ցեղասպանությունն ամբողջացնող տարր», <http://akunq.net/am/?p=43523>, դիտվել է՝ 30.08.2022:

112 «Սարսափելի յայտնություններ քեմալական նոր խժոժութեանց մասին», *Արեւելեան մամուլ* օրաթերթ, 17 մայիսի 1922, 2857:

113 Անահիտ Աստոյան, *Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը և կյուրական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, Գիտություն, 2017), 255, 259, 270-271:

մալականները Կ.Պոլսի հայերին չեն տեղահանում, սակայն 1922-1923 թթ. նրանց ունեգրկելու գործընթաց են սկսում¹¹⁴, որն իր ավարտին պետք է հասներ 1942 թ. նոյեմբերի 11-ին Թուրքիայի Հանրապետության Ազգային մեծ ժողովի «Ունևորության տուրքի մասին» օրենքի ընդունմամբ: Դրա կիրարկումը հանրապետական իշխանություններին հնարավորություն է տալիս տիրանալու պոլսահայերի՝ աչքի զարնող հարստությանը¹¹⁵:

1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին քեմալական զորքերը մտնում են Զմյուռնիա, գրավում ռազմական նշանակություն ունեցող օբյեկտները, քարափները և քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները. այդ ամենին հաջորդում է Քեմալի մուտքը քաղաք¹¹⁶: Քեմալականների՝ քաղաք մտնելուց քառորդ ժամ անց խուժանը, կանոնավոր զորքի առաջնորդությամբ, կողոպտում է շուկան՝ ողջ հարստությունը թուրքական թաղամասեր տեղափոխելով: Այնուհետև սկսվում է հայ և հույն խաղաղ բնակչության կոտորածն ու ունեցվածքի կողոպուտը¹¹⁷: «Լամարթին» և «Սերոս» շոգենավերով Զմյուռնիայից մեկնող ուղևորների պատմածների համաձայն՝ թուրքերն իրենց մոլեգնությունն առաջին հերթին թափում են հայկական թաղի վրա. քաղաքի հրդեհն այստեղից է ծայր առնում և ամենասարսափելի բռնություններն այստեղ են կատարվում: «Daily Telegraph» և «Chicago Tribune» թերթերի թղթակիցների վկայության համաձայն՝ թուրքերը հայկական բոլոր տները և խանութները կողոպտելուց հետո թաղը կրակի են տալիս¹¹⁸: 1922 թ. սեպտեմբերի 20-ին Աթենքի «Christian Science Monitor» լրատվական գործակալությունը հայտնում է, որ Քեմալը Զմյուռնիան հրդեհելուց առաջ կողոպտել է տվել քաղաքի պահեստները, խանութներն ու տները: Նրա հրամանով՝ 200 000 000 անգլիական ոսկի արժողությամբ ավարն Անկարա է տեղափոխվել¹¹⁹: Անգլիական պաշտոնական տեղեկագրերի համաձայն՝ թուրքական գրավումից հինգ օր անց, բացի թուրքական թաղերից, քաղաքի մնացած թաղերը մոխրի են վերածվում¹²⁰: Ըստ ԱՄՆ և դաշնակից պետությունների հյուպատոսների հայտնած տեղեկությունների՝ առավել մեծ կորուստներ կրել է հայկական թաղը¹²¹: Մի քանի օրվա ընթացքում Զմյուռնիայում ընդհանուր առմամբ մոխրակույտի են վերածվել ավելի քան 50 000 տուն, 21 եկեղեցի, 28 վարժարան, 5 հյուպատոսարան, 7 ակումբ, 5 դրամատուն¹²²:

114 Աստոյան, *Դարի կողոպուտը*, 122-126:

115 Ռուբեն Մելքոնյան, «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսության թուրքացման քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում», *Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ* հանդես (Երևան, 2008), 127-143:

116 «Ինչպե՞ս մտան թուրքերը Իզմիր: Քրիստոնեայ բնակչությունը փախած է: Մուստաֆա Քեմալի Իզմիր ժամանումը», *Վերջին լուր*, 11 սեպտեմբերի 1922, 2590:

117 «Նոր մանրամասնություններ Իզմիրի աղետին շուրջ», *Երկիր*, 19 սեպտեմբերի 1922, 835:

118 «Իզմիրի ահաոր եղեռնը: Նախ կողոպուտ եւ յետոյ ջարդ եւ հրդեհ: Թուրքեր յարձակուած են Հայոց թաղի վրայ», *Վերջին լուր*, 19 սեպտեմբերի, 1922, 2597:

119 «Թուրքեր՝ հրդեհել է առաջ թալանած են Իզմիրը», *Հայաստանի կոչնակ* (1922), 39, 1282:

120 «20 000 տուն այրեր է Իզմիրը», *Վերջին լուր*, 18 սեպտեմբերի, 1922, 2596:

121 «Օգնութեան գործը Իզմիրի մէջ», *Ճակատամարտ* օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 24 սեպտեմբերի 1922, 2997:

122 «Զմիռնիահայ կեանքը զինաղաղարէն յետոյ: Ահաոր փլուզումը», *Նոր օր* (Աթէնք), 1924, 38:

Կ.Պոլսում հրատարակվող թուրքական «Իլերի» պարբերականի խմբագրապետը, Զմյուռնիայի աղետից հետո լինելով քաղաքում, ընթերցողներին տեղեկացնում է, որ որոշում է կայացվել Զմյուռնիայից մեկնող հայերից և հույներից մնացած ապրանքները ցուցակագրել և փոխանցել բանակին: Իսկ Զմյուռնիայի մաքսատանը կատարված քննության համաձայն՝ քաղաքում 500 000 ոսկեդրամի արժողությամբ անտեր ապրանք է մնացած եղել¹²³: Թուրքական «Վաթան» թերթի 1923 թ. հուլիսյան համարներից մեկը տեղեկացնում է, որ մեծ հարստության տիրանալու հույսով թուրքերը շտապով գնում էին Զմյուռնիա: Շատ այգիներ, որոնք պատկանում էին քրիստոնյաներին, անցնում են թուրքերին և անմշակ մնում: Երկրագործության նախարարը հանդիմանական գրություն է հրատարակում, որտեղ սպառնում է հետ վերցնել այգիները, եթե չմշակվեն: Խաղողի և թզի բերքը ողբալի վիճակում է եղել: Երկու հայ վաճառականներ, որ թզի և խաղողի արտահանմամբ էին զբաղվում՝ փախել էին երկրից: Թուրքերը փորձում են համոզել, որ վերադառնան, սակայն այն թուրք վաճառականները, որոնք ցանկանում էին առանց մրցակցության տեր դառնալ առևտրական շուկային, արգելք են լինում նրանց վերադարձին¹²⁴:

Զմյուռնիայի հայերի նյութական կորուստների մասին մտավոր պատկերացում կազմելու համար ներկայացնենք մեկ անձի և մեկ առևտրական հաստատության մասին տվյալներ: Նշանավոր բանասեր և մատենագետ Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը Զմյուռնիայի աղետի օրերին եղել է քաղաքում և ապրածի մասին իր սան Վահան Իսպերջյանին ուղղած նամակում գրել հետևյալը. «Ես 1922 Մեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները, Մաղնիսայէն Իզմիր իջած էի եղբօրս մէկ տունը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆա Քէմալը հոն գալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու հանգիստ ժամանակ կ'անցընենք, բայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուստաֆա Քէմալի եւ իր անօրէն զօրքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածումի, կողոպուտի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր Հայերը. Իզմիրի մէջ տատապանքը մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուին Քէմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուներու կ'ընէին, երեք չորս օթոմոպիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս զորս բերած էի Մաղնիսայէն, դրամներս, նամակադրոշմի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական հաւաքածոներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պնակէս, խաչ եւ ամբողջ հագուստներս ու զգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ հին ձեռագիր եւ 600 հատ գրադարանիս տպագիր գիրքերս, եղբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը գոյքերը եւն. այդ օթոմոպիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուններու ալ, որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը. այսպէս փողոցէ փողոց քանի մը օրեր ասդին անդին միայն հաց ուտելով թափառելէ յետոյ, վերջապէս քարափի վրայ տուն մը մտանք հանգստանալու համար. տասը

123 «Կեանքը Իզմիրի մէջ», *Ճակատամարտ*, 4 հոկտեմբերի, 1922, 3005:

124 «Զմյուռնիոյ վիճակը», *Հայաստանի կոչնակ*, 1923, 30, 954:

տասնեւհինգ օր վերջը շատ դժուարութեամբ յունական շոգենաւ մը մտանք եւ հասանք Աթէնք, թէեւ օր մըն ալ զիս բանտարկեցին Իզմիր»¹²⁵:

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, Մուդրոսի զինադադարից հետո լինելով Զմյուռնիայում և այցելելով Սիվրիհիսարյան-Ազնավորյան առևտրական ընկերության վաճառատները և մթերանոցները, այն տպավորությունն է ստացել, որ ընկերության մեջ ամբարված ապրանքները Կովկասի ողջ բնակչության մեկ տարվա կարիքները կարող էին բավարարել¹²⁶:

Զմյուռնիայի աղետը Հայոց և Հունաց ցեղասպանություններն ամբողջացնող մի գործողություն է: Երկու ժողովուրդների տեղահանությամբ և բնաջնջումով թուրքերն ազատվում են տնտեսություն մեջ իրենց հզոր մրցակիցներից և տիրանում նրանց ունեցվածքին: Ըստ թուրք պատմաբան Նեդիմ Քարայելիի՝ Թուրքիայի Հանրապետության առկա կապիտալի աղբյուրը բռնագրավված հայկական և հունական գույքն է¹²⁷:

Քեմալական արշավանքը ջնջում է Զմյուռնիայի հունական և հայկական մշակույթի բազմաթիվ մեծարժեք կոթողներ: Միայն Սբ Ստեփանոս եկեղեցում պահվել են 9 ձեռագրի մատյաններ¹²⁸, որոնք կորստյան են մատնվում, կողոպտվում է եկեղեցու գույքը¹²⁹: Նույն բախտին են արժանանում նաև Զմյուռնիայի մյուս եկեղեցիները: Քեմալականները Սբ Ստեփանոս և Այա Ֆոթինի եկեղեցիները կողոպտելուց հետո ուժանակներով պայթեցնում են, իսկ մարմարե գեղակերտ սյուները տեղափոխում Անկարա՝ զարդարելու նոր մայրաքաղաքը¹³⁰: Կողոպտվում և ոչնչացվում է Զմյուռնիայի հունական թանգարանը, որտեղ ցուցադրված էին Ալեքսանդրյան, հռոմեական, բյուզանդական շրջանների և միջին դարերի հնագիտական բացառիկ և մեծարժեք նմուշներ: Այստեղ էր պահվում հայոց Լևոն արքայի գահի հենարանը, որի վրա քանդակված էին արքայի գլուխը, թագը, ձեռքը: Թանգարանի մատենադարանն ունեցել է 32 000 տպագիր և 2 000 ձեռագիր գիրք¹³¹: Քանդվում են քաղաքի հունական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան, գերմանական եկեղեցիներն ու կրթական հաստատությունները¹³²:

Հոմերոսի ծննդավայր, 3 000 տարվա պատմություն ունեցող Զմյուռնիան, որ

125 Տրդատ Պալեան, *Յուզակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին* (Երեւան, Քննասէր, 2002), 231-232:

126 Գալուստեան, *Զմիռնիա եւ Զմիռնիոյ հայ գաղութը*, 285:

127 «Թուրք ժամանակակից կապիտալի աղբյուրը հայկական և հունական գույքն է», <https://akunq.net/am/?p=42354>, դիտվել է՝ 30.07.2022:

128 Ասատրյան, *Հայկական Զմյուռնիա. ձեռագրական ժառանգությունը*, 523-524:

129 Գալուստեան, *Զմիռնիա եւ Զմիռնիոյ հայ գաղութը*, 319-321:

130 Գրիգորյան, Բրուտյան, *Զմյուռնիայի կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր*, 8:

131 Ս. Ամատեան, «Իզմիրի Հայ գաղութը», *Թէոդիկ Ամէնուն տարեցոյցը*, 1913, 7-րդ տարի, տարեգիրք (Կ.Պոլիս, Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1913), 181:

132 Յ. Կ. Պէշկէթօթիբեան, «Իզմիրի արհիւոնտոս ճակատագիրը», *Հայաստանի կոչնակ* (1922), 46, 1494:

Ֆրանսիացի բանաստեղծ Ալֆոնս դը Լամարթինը «Արևելքի աստղ» է անվանել, մի քանի օրվա ընթացքում հողակույտի է վերածվում: Քեմալականները, շարունակելով երիտթուրքերի կիսատ թողած գործը, արմատախիլ են անում Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնիկ ժողովուրդներին՝ հույներին և հայերին, և այս տարածաշրջանից ջնջում նրանց ստեղծած մշակութային մեծարժեք հուշարձանները: Զմյուռնիայի աղետալի փլուզումը վերջին կործանարար հարվածն է հասցնում Փոքր Ասիայի քրիստոնեությանը և քրիստոնեական քաղաքակրթության ստեղծած արժեքներին, ինչը մեծ կորուստ է ոչ միայն հայ և հույն ժողովուրդների, այլև համաշխարհային քաղաքակրթության համար:

THE ECONOMIC SITUATION OF THE ARMENIANS OF SMYRNA BEFORE THE FIRST WORLD WAR AND DEPRIVATION OF PROPERTY IN 1922

Anahit Kh. Astoyan

Researcher at the Mesrop Mashtots Matenadaran, Armenia

SUMMARY

On the eve of the First World War, the trade, crafts and industry of Smyrna, which were of great economic importance for the Ottoman Empire, were almost entirely concentrated in the hands of Armenians and Greeks. During the First World War, the Turkification of the country's economy began with the appropriation of the property of Armenians and Greeks who were subjected to genocide by the Young Turks. Mustafa Kemal, heir to the political practice of the Young Turks, continued their unfinished business. The massacre of the Armenians and Greeks of Smyrna by the Kemalists in September 1922 gave the Turks the opportunity to finally get rid of their powerful rivals in the economy and seize their property. Thus, the property of Armenians and Greeks became the basis of the national capital of today's Republic of Turkey.

Key words: Armenians of Smyrna, Kemalists, confiscate property, Turkification of the economy.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ АРМЯН СМИРНЫ ПЕРЕД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНОЙ И ИХ ЭКСПРОПРИАЦИЯ В 1922 ГОДУ

Անահիտ Խ. Աստոյան

Научный сотрудник Матенадарана имени Месропа Маштоца, Армения

РЕЗЮМЕ

Накануне Первой мировой войны торговля, ремесла и промышленность Смирны, имевшие большое экономическое значение для Османской империи, почти целиком были сосредоточены в руках армян и греков. В годы Первой мировой войны тюркизация экономики страны началась с присвоения имущества армян и греков, подвергшихся геноциду младотурками. Мустафа Кемаль, наследник политической практики младотурок, продолжил их незаконченное дело. Резня кемалистами армян и греков Смирны в сентябре 1922 г. дала туркам возможность окончательно избавиться от своих могущественных соперников в экономике и завладеть их имуществом. Таким образом, собственность армян и греков стала основой национального капитала сегодняшней Турецкой Республики.

Ключевые слова: имущества армян, кемалисты, резня армян и греков, тюркизация экономики.

REFERENCES

Alpoyachyan, Arshak. *Յուշամատենան Կուտահյան հայերու* [Memory-Book of Kutahya Armenians]. Beirut: Tonikyan, 1961;

Astoyan, Anahit. *Դարի կողոպուտը. հայերի ունեւորկուսը Օսմանյան կայսրութիւնում 1914-1923 թթ.* [Robbery of the Century: Deprivation of Properties of Armenians in the Ottoman Empire in 1914-1923]. Yerevan: Matenadaran, 2013;

Chormisyan, Levon. *Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան* [A Panorama of a Century of History of Western Armenians]. V. A, Beirut: K. Tonikyan and Sons, 1972;

Dadayan, Khachatur. *Հայոց առևտրատնտեսական գործունեությունը ներկայիս Թուրքիայի տարածքում XV դ.-1915 թ.* [Armenian Commercial and Economic Activities in the Territory of Present-day Turkey in 15th century - 1915]. Yerevan: Gasprint, 2012;

Dadayan, Khachatur. *Հայոց տնտեսական ցեղասպանություն: Հայերի տնտեսական գործունեությունը ներկայիս Թուրքիայի տարածքում մինչև 1915 թվականը* [Armenian Economic Genocide. Economic activities of Armenians in the territory of present-day Turkey until 1915]. Yerevan: Edit Print, 2016;

Demoyan, Hayk. *Հայկական սպորտը և մարմնակրթությունը Օսմանյան*

կայսրությունում [Armenian Sports and Physical Education in the Ottoman Empire]. Yerevan: AGMI, 2009;

Eprikyan, S. *Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան* [Illustrated Natural Dictionary] V. 1, book 1, Venice: St. Lazarus, 1903;

Gabikian, Karapet. *Եղեռնապատում Փոքրն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* [The History of the Catastrophe of Armenia Minor and its Great Capital Sebastia]. Boston: Hairenik Publishing House, 1924;

Galustian, G. *Զմիռնիա եւ Զմիռնիոյ հայ գաղութը* [Smyrna and the Armenian Community of Smyrna]. Greek Armenian Almanac. 2nd Year. Athens: “Nor Or” Publishing, 1928;

Grigoryan, Asya and Brutyan, Vachik. *Զմիռնահայ կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր (19-րդ դարի սկզբից մինչև 1922 թ.)* [Outlines of the History of Smyrna-Armenian Educational and Cultural Life (from the Beginning of the 19th Century to 1922)]. Yerevan: Iravunq, 2007;

Levon, Vardan. *Ժամանակագրութիւն Հայկական տասնհինգի, 1915-1923* [The Chronology of the Armenian Fifteen, 1915-1923]. Beirut: Atlas, 1975;

Palyan, Trdat. *Յուզակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին* [List of Armenian Manuscripts from Caesarea, Smyrna and Surroundings]. Yerevan: Qnnaser, 2002;

Simonyan, Petros. *Յուշամատեն: Հայկական Զմիռնիան* [Memory-Book. Armenian Smyrna]. Paris: Arax, 1936;

Siruni, Y. *Պոլիս եւ իր դերը* [Constantinople and its Role]. V. 3, Lebanon: *The Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia*, 1987;

Teodik, Գողգոթա հայ հոգևորականութեան և իր հօտին աղէտայի 1915 տարիին [Armenian Clergy's and its Congregation's Golgotha in the Horrible Year 1915]. New York: St. Vartan Press, 1985;

Tsotsikyan, S. *Արեւմտահայ աշխարհ* [Western-Armenian World]. New York: A. Y., Leylekyan, 1947;

Zohrap, Grigor. *Երկերի ժողովածու* [Collection of Works, v. 3]. Yerevan: Museum of Literature and Art, 2002;

Զմիռնիահայ կեանքը զինադադարէն յետոյ: Ահաւոր փլուզումը [Armenian Life in Smyrna after the Armistice. The Terrible Collapse]. Athens: Nor or, 1924;

Վիճակացոյց Ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ [Status of National Schools of Turkey], book 1, Constantinople: Y. Matteosyan, 1901.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Անահիտ Խ. Աստոյան – Մաշտոցյան Մատենադարանի հայցորդ, գիտաշխատող: Ուսումնասիրության ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանություն, հայերի գործունեությունը Օսմանյան կայսրության զինված ուժերում, վարչական համակարգում, տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Էլեկտրոնային փոստի հասցե՝ anahitas@mail.ru

Anahit Kh. Astoyan – PHD student at the Matenadaran (Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts), Researcher.

Research fields – Armenian Genocide, Armenians in the Ottoman Empire, economic, administrative, cultural, military activities of Armenians in the Ottoman Empire.

E-mail address: anahitas@mail.ru

Анаит Х. Астоян – соискатель Института древних рукописей Матенadaran имени Месропа Маштоца, научный сотрудник.

Сферы исследований: Геноцид армян, деятельность армян в вооруженных силах, в административной системе, в экономической и в культурной жизни Османской империи.

Адрес эл. почты: anahitas@mail.ru